

Loon en arbeidsmarkt in Nederland, 1800-1850. Een overzicht en uitblik

R.W.J.M. BOS

Een beschouwing naar aanleiding van het verschijnen van R. T. Griffiths, *Industrial Retardation in the Netherlands 1830-1850* (Den Haag: Nijhoff, 1980, xviii + 235 blz., f67,50, ISBN 90 247 2199 7).

In 1976 publiceerde Bairoch een vergelijkend overzicht van (schattingen van) het nationaal produkt in alle Europese landen¹. Hieruit blijkt dat deze grootheid gemiddeld per hoofd (tegen 1960 U.S. dollars en prijzen) in Nederland omstreeks 1830 bepaald gunstig afstak in vergelijking met andere landen. Met het Verenigd Koninkrijk (\$ 346) deelde Nederland (\$ 347) de eerste plaats, op ruime afstand gevolgd door België (\$ 295). In 1850 was in deze situatie wel enige, maar niet veel verandering gekomen. Toen ging het Verenigd Koninkrijk (\$ 458) alleen aan kop, gevolgd door Nederland (\$ 427) en België (\$ 411). Uitgaande van de juistheid en onderlinge vergelijkbaarheid van deze schattingen zou zich in Nederland tussen 1830 en 1850 een economische groei van omstreeks 23% hebben voorgedaan. Toch wordt de economische situatie van Nederland in de eerste helft van de negentiende eeuw door historici in het algemeen als ongunstig beoordeeld. Hetgeen Jan de Vries over de Republiek opmerkte, namelijk dat deze 'remained rich long after it had ceased being prosperous'², wordt ook op de eerste helft van de negentiende eeuw van toepassing geacht.

Het nationaal produkt vormt inderdaad een indicatie voor de (relatieve) welstand van een land, maar het zegt niets over de verdeling hiervan over bevolkingsgroepen. Voor Nederland is echter over de verdeling van het nationaal inkomen nauwelijks iets bekend³. Mede door het vrijwel ontbreken van adequaat statistisch materiaal is het ook een moeilijk thema. Men mag aannemen dat dit een belangrijke reden was waarom onderzoekers de aandacht hebben gericht op het loonniveau als een belangrijke factor achter de levensstandaard van de arbeiders en als één van de elementen van de inkomensverdeling. Het loon is echter meer dan een vorm van inkomen. Lonen maken ook deel uit van de produktiekosten en zijn een resultante van processen die zich op de arbeidsmarkt afspelen.

1. P. Bairoch, 'Europe's Gross National Product: 1800-1975', *Journal of European Economic History*, V (1976) 273-340.

2. Jan de Vries, 'An Inquiry into the Behaviour of Wages in the Dutch Republic and the Southern Netherlands, 1580-1800', *Acta Historiae Neerlandicae*, X (1978) 92.

3. Uitzonderingen op deze regel zijn L. Blok en J.M.M. de Meere, 'Welstand, ongelijkheid in welstand en censuskiesrecht in Nederland omstreeks het midden van de 19de eeuw', *Economisch- en sociaal-historisch jaarboek*, XLI (1978) 175-293, en J.M.M. de Meere, 'Inkomensgroei en -ongelijkheid te Amsterdam 1877-1940. Een schets', *Tijdschrift voor sociale geschiedenis*, XIII (1979) 1-46.

Eveneens in 1976 publiceerde Mokyr zijn *Industrialization in the Low Countries, 1795-1850*⁴. Hij schetst hierin een model van vroege Europese industrialisatie, dat men - als factorprijzenmodel - een eenvoudige variant van de factorkostentheorie kan noemen. Op basis van de vooronderstelde permanente superioriteit van de moderne over de traditionele produktietechniek beklemtoont hij de betekenis van de loonshoogte voor industrialisatie. Van een simultane en interactieve analyse van alle factorprijzen - dus niet alleen de lonen maar ook de prijs van kapitaal en grondstoffen - met behulp van de technische coëfficiënten herberekend tot factorkosten is bij hem geen sprake. Door de verwaarlozing van de technische factor in het substitutieproces van produktiefactoren van de traditionele naar de moderne produktiewijze wordt het vraagstuk van de (interne) financiering van moderne investeringen overgewaardeerd ten koste van de analyse van de economische haalbaarheid van moderne produktietechnieken. Of, met andere woorden, door de vooronderstelling van Mokyr dat de moderne techniek altijd superieur is aan de traditionele én steeds rendabel geacht wordt, gaat hij voorbij aan het kostprijsvraagstuk, aan de economisch relevante vraag of onder de in Nederland bestaande omstandigheden het gebruik van een gemechaniseerde techniek tot een lagere kostprijs leidde dan een niet-gemechaniseerde techniek. Mokyr verengt het transitie-vraagstuk tot een financieringsvraagstuk, dat bij het ontbreken van externe financieringsmogelijkheden tot een loonvraagstuk wordt. Want volgens Mokyr is de loonshoogte bepalend voor de winstgevendheid van bedrijven, terwijl die winstgevendheid bepalend is voor de interne financieringsmogelijkheden. Hierdoor is bij Mokyr het loonniveau de uiteindelijk bepalende factor voor een vroege of late, een snelle of langzame industrialisatie.

Het statistisch materiaal waaraan Mokyr zijn model toetst, ontleent hij aan de in 1820 gehouden en in 1956 door I.J. Brugmans gepubliceerde nijverheidsenquête⁵. Hieruit blijkt dat het gemiddelde dagloon in Nederland 56,5% hoger was dan in België. Niet alleen als landelijk gemiddelde maar ook in een aantal belangrijke takken van nijverheid was het loon in Nederland aanmerkelijk hoger dan in België. Voor de sectoren kapitaalgoederen, voedingsmiddelen, papier en textiel bedroeg het verschil respectievelijk 16,7, 18,5, 41,9 en 52,8%. Ter verklaring van deze verschillen wijst Mokyr onder andere op de belastingen, waarvan zijn ruime schatting leert dat deze in Nederland 10% of minder van de uitgaven van arbeiders beliepen. Dit acht hij zeker geen klein gedeelte, maar toch onvoldoende om het hoge loonniveau te verklaren.

Behalve aan de belastingen besteedt Mokyr ook aandacht aan andere mogelijke verklaringen voor de hoogte van het loonpeil. Hij wijst in dit verband op de grote Nederlandse rijkdom die een goed stelsel van armenzorg mogelijk maakte. Hierdoor waren de arbeiders pas bereid om te werken indien zij hiervoor een hoog loon ontvingen. Het feit dat er betrekkelijk veel buitenlanders in de Nederlandse nijverheid werkten, maakt het waarschijnlijk dat in de tweede helft van de achttiende en in de eerste helft van de negentiende eeuw de meer-

4. J. Mokyr, *The Industrialization in the Low Countries, 1795-1850* (New Haven, 1976). Vergelijk ook *idem*, 'The Industrial Revolution in the Low Countries in the First Half of the Nineteenth Century: A Comparative Case Study', *Journal of Economic History*, XXXIV (1974) 365-391; *idem*, 'Capital, Labour and the Delay of the Industrial Revolution in the Netherlands', *Economisch- en sociaal-historisch jaarboek*, XXXVIII (1975) 280-299 en *idem*, 'Growing-up and the Industrial Revolution in Europe', *Explorations in Economic History*, XIII (1976) 371-396.

5. I.J. Brugmans, *Statistieken van de Nederlandse nijverheid uit de eerste helft der 19e eeuw* ('s-Gravenhage, 1956). Vergelijk ook de recent verschenen aanvulling hierop: D. Damsma, J.M.M. de Meere en L. Noordegraaf, *Statistieken van de Nederlandse nijverheid uit de eerste helft der 19e eeuw. Supplement* ('s-Gravenhage, 1979).

derheid van de werklozen zonder werk was omdat zij niet wensten te werken tegen het geldende loon. Deze arbeiders prefereerden bij het bestaande niveau van armenzorg vrije tijd boven werk tegen het geldende loon. Zonder de fundamentele juistheid van deze opvatting te bestrijden kan men haar ook zo formuleren dat bij het bestaande loonniveau niet voor alle arbeiders werkgelegenheid voorhanden was, zodat velen terugvielen op de armenzorg. Economen noemen dit een 'underemployment-evenwicht'.

Ook aan de agrarische sector besteedt Mokyr aandacht als een mogelijke bron van het verschil in nijverheidsionen tussen Nederland en België. Indien, zo stelt hij, de arbeidsproductiviteit in de Nederlandse landbouw aanzienlijk hoger zou zijn dan in België, dan kan het loonverschil op indirecte wijze verklaard worden door de afwezigheid van een Z-goed sector in Nederland. Er bestonden namelijk geen objectieve redenen waarom in Nederland naast agrarische productie geen additionele huisnijverheid kon bestaan. Er werd weliswaar enige huisnijverheid beoefend op de oostelijke en zuidelijke zandgronden, maar de totale schaal was aanzienlijk kleiner dan in België. Volgens Mokyr bood de Nederlandse landbouw de boeren in het algemeen voldoende werk en inkomen om een combinatie met laagbetaalde huisnijverheid te vermijden. De oorsprong van de Nederlandse agrarische welvaart zoekt hij terecht in de inderdaad hoge kapitaal-arbeid verhouding en in het grote cultuurareaal op de agrarische beroepsbevolking. In de agrarische sector ziet hij dan ook de primaire oorzaak van het hoge Nederlandse loonpeil.

Ook Jan de Vries heeft onderzoek gedaan naar de loonshoogte, en wel voor de periode 1580-1800⁶. Aangezien zich vóór het midden van de negentiende eeuw geen fundamentele verandering - zoals industrialisatie kon zijn- in de Nederlandse economie heeft voorgedaan, sluiten zijn beschouwingen aan bij die over de eerste helft van de negentiende eeuw. De Vries acht de Republiek toegerust met een energievoorziening per hoofd die zijn gelijke niet had tot de komst van de stoommachine. Dit beïnvloedde klaarblijkelijk de arbeidsproductiviteit. Terecht stelt hij dat er geen noodzakelijke inconsistentie bestaat tussen hoge lonen en een winstgevende nijverheid, zelfs niet voor de periode vóór de komst van de moderne industrie. Ook hij besteedt aandacht aan het prijsniveau ter verklaring van de relatief hoge lonen, maar komt evenals Mokyr tot de conclusie dat het belastingargument waardoor de prijzen hoog zouden zijn uitgevallen niet meer dan een zeer klein gedeelte van het aanzienlijke loonverschil met het buitenland kan verklaren.

Uit de analyse van De Vries komt naar voren dat het loonpeil in de tweede helft van de zeventiende en in de gehele achttiende eeuw meer en meer een historisch karakter kreeg en de aansluiting op de economische realiteit verloor. Dit blijkt met name waar hij erop wijst dat het loonpeil geen constructieve rol speelde bij het herstel van het evenwicht op de tussen 1675 en 1745 snel veranderende arbeidsmarkt. In het westen vond de als gevolg van toenemende concurrentie noodzakelijke aanpassing niet plaats door loonsverlaging maar door daling van de bevolking. Hiernaast wijst hij op de werkloosheid onder de binnenlandse beroepsbevolking. Voortdurend maakten in de achttiende eeuw tijdgenoten gewag van het vraagstuk van de toenemende werkloosheid. Maar tezelfdertijd bereikte de seizoenmigratie van Duitsers naar de Hollandse nijverheid, de landbouw en de veehouderij een hoogtepunt. Ook nam de permanente migratie toe. En dat, terwijl het tekort aan mankracht op de Nederlandse vloot zo'n omvang aannam dat premies werden uitgelooft om arbeid aan te trekken; zonder overigens dat het tekort volledig verdween. De Vries somt de verschijnselen op van een slecht functionerende arbeidsmarkt, maar laat de oorzaak onbesproken.

Ook Griffiths heeft in zijn recente studie over *Industrial retardation in the Netherlands*

6. De Vries, 'Behaviour of Wages', 79-97.

1830-1850⁷ aandacht besteed aan het loonvraagstuk. Het is hier de plaats voor een korte bespreking van zijn onderzoeksaanpak. Daarna wordt ingegaan op zijn opvatting omtrent het loonvraagstuk.

Het was De Jonge die met zijn werk over de industrialisatie in Nederland tussen 1850 en 1914⁸ een methodische vernieuwing van het economisch-historische onderzoek van de negentiende eeuw heeft ingeluid. Op basis van een analyse van de situatie omstreeks 1850 onderzocht De Jonge een aantal bedrijfstakken vanuit het oogpunt van mechanisatie en groei. Uit deze partiële analyses van industrialisatieprocessen bleek dat de ontwikkeling naar aard en tempo werd bepaald door factoren die in onderlinge samenhang en wisselende relatieve betekenis bijdroegen tot het uiteindelijk resultaat. Dit gedeelte van zijn boek draagt een traditioneel karakter, al maakte De Jonge meer gebruik van statistisch materiaal dan tevoren gebruikelijk was. Methodisch behoort dit deel van zijn boek in hoofdzaak tot het tijdperk waarin onderzoekers de aandacht concentreerden op sectoren en bedrijfstakken en zich van hieruit een beeld trachtten te vormen van het geheel. Aan een systematische analyse van macro-economische grootheden werd relatief weinig aandacht besteed. En het is juist hierin dat De Jonge vernieuwing bracht.

Het laatste deel van zijn studie behelsde namelijk een analyse van industrialisatie en economische groei in breder verband. Hierin komen vraagstukken aan de orde zoals de relatie tussen beroepsbevolking en industrialisatie, opleiding, welvaart en beroepsstructuur, de financiering van de industrialisatie, het overheidsbeleid en, tenslotte, de industriële ontwikkeling in het licht van de theorie van Rostow. Hoewel men kan spreken van een eerste aanzet tot een analyse op basis van de theorie van de economische groei, draagt dit gedeelte ook het karakter van een verzameling 'topics' uit de toenmalige discussie waardoor vanuit een economisch-theoretische gezichtshoek geen samenhangend geheel ontstaat. Dus, naast traditie ook een aanzet tot methodische vernieuwing.

Het laatste geldt ook voor het recente werk van Griffiths. Zijn *Industrial retardation* vertoont dezelfde sporen van traditie en vernieuwing in de aard van het economisch-historisch onderzoek die eerder bij De Jonge waren gebleken. Griffiths voegt aan het werk van De Jonge een analyse van het allereerste begin van industrialisatie toe. Hij beklemtoont het al vóór 1850 bestaande samengaan van achteruitgang in sommige en modernisering in andere bedrijfstakken als gelijktijdige processen voorafgaand aan de eigenlijke industrialisatie. Zijn onderzoek vormt additioneel empirisch bewijs voor het theoretisch inzicht dat een technisch superieure techniek niet noodzakelijk tevens de meest-economische is. En, dat een eenzijdige beklemtoning van één produktiefactor onvruchtbaar is'. Het antwoord op de vraag of zich groei voordeed of achteruitgang, en de traditionele of een moderne produktiewijze het meest-economisch was, blijkt - zoals men mocht verwachten - afhankelijk te zijn geweest van de omstandigheden waarvoor de bedrijfstak zich gesteld zag. Door toedoen van de overheid - de activiteiten van de Nederlandsche Handel-Maatschappij hieronder begrepen - en door grote regionale verschillen in produktie-omstandigheden liep de ontwikkeling in afzonderlijke takken van nijverheid sterk uiteen. In het algemeen hadden echter de ongunstige economische omstandigheden in wisselende relatieve betekenis de overhand over de uitdaging die in technisch opzicht ontstond bij de totstandkoming en verdere ontwikkeling van gemechaniseerde produktietechnieken.

7. R.T. Griffiths, *Industrial Retardation in the Netherlands 1830-1850* (Den Haag, 1979).

8. J.A. de Jonge, *De industrialisatie in Nederland tussen 1850 en 1914* (Amsterdam, 1968).

9. Vergelijk R.W.J.M. Bos, 'Factorprijzen, technologie en marktstructuur: de groei van de Nederlandse volkshuishouding 1815-1914', *A.A.G. Bijdragen*, XXII (1979) 109-137.

In de bedrijfstakgewijze analyse vertoont het werk van Griffiths overeenkomst met de aanpak van De Jonge. Maar in tegenstelling tot de laatstgenoemde begint Griffiths zijn onderzoek met een drietal hoofdstukken op het macro-economisch vlak. Hierna daalt hij (ter nadere adstructie?) 'af' naar de behandeling van 'case studies' op bedrijfstakniveau. Evenals bij De Jonge blijft bij Griffiths de integratie van macro-economische ontwikkelingen betrekkelijk zwak. Hij lijkt de mogelijkheden van een op economisch-theoretische uitgangspunten gefundeerde analyse te voorvoelen, maar neemt die - in tegenstelling tot bijvoorbeeld Mokyr - toch niet consequent tot uitgangspunt van zijn beschouwingen. Griffiths levert met zijn boek een waardevolle bijdrage tot de kennis van de overgangperiode tussen het pre-industriële en het industriële Nederland, maar brengt het onderzoek niet wezenlijk verder op het pad van methodische vernieuwing dan De Jonge heeft gedaan.

Terugkerend tot het vraagstuk van het loonpeil kan worden opgemerkt dat ook Griffiths hieraan direct én indirect ruime aandacht besteedt. Hij wijst op de herhaaldelijk precaire toestand van de staatsfinanciën en op de belastingdruk die voortvloeide uit de grote schuldenlast. Zo werd de regering door de financiële druk gedwongen om de dynamische neomercantilistische inspanningen te staken die kenmerkend waren voor de periode van staatkundige eenheid met België. Elementen van deze politiek bleven wijnend voortbestaan tot in de jaren dertig, waarna zij door de voortdurende financiële krapte en door toedoen van de liberale regeringen in de jaren veertig vrijwel verdwenen. De bijdrage van de accijnzen aan de overheidsinkomsten steeg van 23 % in 1831 tot 36% tegen 1850. Evenals Mokyr concludeert Griffiths dat de accijnzen geheven door de centrale overheid - door hem berekend op 8,1% van het landelijk gemiddelde gezinsbudget - geen belangrijke beperkende invloed uitoefenden op de groei van de markt en ook de nijverheidslonen niet wezenlijk konden opdrijven. Met een aandeel van de centrale overheid van ongeveer 7,5% in het nationale inkomen - en hiervan was ongeveer één derde uit accijnzen afkomstig - kan moeilijk worden aangenomen dat dit - als alle andere factoren gunstig geweest waren - die grote invloed had kunnen uitoefenen dat hieruit de industriële vertraging kan worden verklaard, aldus Griffiths.

Hij wijst hiernaast op het feit dat ook de graanprijs niet kan dienen als verklaring voor de relatief hoge lonen, want deze was in Nederland lager dan elders. Het loon liep regionaal sterk uiteen en deze verschillen sloten zijns inziens nauw aan bij verschillen in de gemeentebelasting per hoofd. Hij voegt de gemeente-belasting bij die van de centrale overheid en berekent hieruit voor omstreeks 1850 een totale indirecte belastingdruk op het landelijk gemiddelde gezinsbudget van 9,1% in het binnenland, 13,4% in de kustprovincies, 18,2% in Noord-Holland en 21,6% in Amsterdam. Op basis van deze uitkomst concludeert hij dat de totale indirecte belastingdruk van de centrale en de plaatselijke overheid een kritieke factor was met betrekking tot zowel de nominale loonshoogte vergeleken met het buitenland als de regionale toonverschillen binnen Nederland.

De discussie over de loonshoogte in relatie tot economische ontwikkeling en industrialisatie draagt het kenmerk van een weinig adequaat gebruik van begrippen. Zowel Mokyr als Griffiths en in mindere mate Jan de Vries - die hoofdzakelijk aandacht besteedde aan het functioneren van de arbeidsmarkt - gebruiken het dagloon (= inkomen!) ter verklaring van economische stagnatie. Dit zou juist zijn indien zij van een vraagmodel uitgingen. Dit is evenwel niet het geval. Mokyr gaat op expliciete wijze uit van een financieringsmodel en Griffiths impliciet van een factorprijzenmodel. Wat men ook van het voorbijgaan aan de technieke keuze en van de eenzijdige beklemtoning van één productiefactor bij Mokyr moge denken, tegen zowel het onderzoek van Mokyr als dat van Griffiths kan men aanvoeren

dat zij alleen in die gevallen waarin zij gewag maken van regionale loonverschillen in afzonderlijke bedrijfstakken vergelijkbare lonen tegenover elkaar stellen. Zij baseren zich echter in hoofdzaak op regionale verschillen in loon- (= inkomens!) gemiddelden. Vanuit het oogpunt van industrialisatie zijn ondernemers echter geïnteresseerd in de prijzen die zij voor de benodigde productiefactoren moeten betalen, dus in de prijs van de arbeid, de prijs van kapitaalgoederen en de prijs van grond- en hulpstoffen. In een beschouwing over factorprijzen dient niet het loon (= inkomen) maar de prijs van arbeid (= kostenpost) het centrale punt te zijn.

Bij regionale (of internationale) loonvergelijking worden inkomens tegenover elkaar gesteld berekend als gemiddelden per hoofd; bij vergelijking van de prijs van arbeid vergelijkt men kosten per eenheid arbeid. Achter een bepaald aantal 'hoofden' behoeft niet hetzelfde aantal eenheden, noch eenheden van dezelfde soort van arbeid schuil te gaan. Bij vergelijking van regionale lonen betreft men automatisch de achterliggende verschillen in industriële structuur in de beschouwing. Regionale loonverschillen vinden namelijk niet alleen hun grond in verschillende beloning voor dezelfde arbeid, maar ook in verschillen in de verdeling van de beschikbare arbeid over bedrijfstakken. Er zijn nu eenmaal bedrijfstakken waarin vrijwel overal relatief lage lonen betaald worden en andere bedrijfstakken waarin relatief hoge lonen betaald worden. Traditionele beloningsverhoudingen, de gewenste mate van geschooldheid en/of bekwaamheid van de arbeiders en de situatie in een bepaald segment van de arbeidsmarkt zijn hierop van invloed. Een voorbeeld kan dit verduidelijken.

In 1819 was in Nederland het gemiddelde dagloon weliswaar meer dan 50% hoger dan in België, maar het prijsverschil voor dezelfde arbeid laat zich berekenen op nog geen 10%¹⁰. Deze berekening sluit zo nauw aan bij die van Mokyr en Griffiths over de belastingdruk, dat men de hoogte der belastingen inderdaad kan aanvaarden als de belangrijkste factor achter het Nederlands-Belgische verschil in de prijs van arbeid. Maar hiermee blijft veruit het grootste deel van het loonverschil onverklaard. Als de werkenden in Nederland een hogere levensstandaard hadden dan hun buitenlandse collega's - en alles wijst hierop - dan werd dit niet veroorzaakt door een hogere beloning voor dezelfde arbeid want dit verschil ging verloren aan hoge belastingen, maar wel door de gunstige industriële structuur. Hierin waren de beroepen en functies waarvoor hoge lonen betaald werden aanzienlijk sterker vertegenwoordigd dan in België. Dit hing nauw samen met de gedifferentieerdheid van het productiepatroon en de specialisatie in de arbeid.

Handel, nijverheid en scheepvaart vertoonden al sinds de zeventiende eeuw een sterke specialisatie en gedifferentieerdheid. Het verzorgingspatroon en het productiepatroon vormden twee zijden van dezelfde medaille. Deze vroege specialisatie in de overigens in hoofdzaak ambachtelijke nijverheid, én in de andere sectoren van bedrijvigheid, bevorderde de produktiviteit, maakte hoge lonen mogelijk en was zelf weer geënt op een hoge welvaart en een ruime voorziening van natuurlijke hulpbronnen, al dan niet via het uitgebreide handelsnetwerk uit het buitenland verkregen. Met name in de ambachtsnijverheid, maar niet alleen daar, vergt specialisatie een grote mate van vakbekwaamheid. Het is op dit punt dat wij terugkeren naar het functioneren van de arbeidsmarkt.

Von Laer heeft in zijn *Industrialisierung und Qualität der Arbeit*¹¹ aangetoond, dat in de

10. Vergelijk *idem*, 'Regionale en bedrijfstakgewijze loonverschillen in de Nederlanden, 1819. Loonniveau, prijs van arbeid en industriële structuur', *A.A.G. Bijdragen*, XXIV (te verschijnen).

11. H. von Laer, *Industrialisierung und Qualität der Arbeit. Eine bildungsökonomische Untersuchung für das 19. Jahrhundert* (New York, 1977).

negentiende eeuw in een deel van de moderne industrie - hij geeft het voorbeeld van de textielindustrie - een lage ontwikkelingsgraad van de arbeiders voldoende was, al was bekendheid met de produktie wel een voordeel. De lonen waren in deze bedrijfstak dan ook laag en de arbeidsvoorwaarden slecht. Vrouwen- en kinderarbeid bleken veeleer regel dan uitzondering. Het grootste deel van de arbeiders kwam oorspronkelijk uit de huisindustrie en daarmee in het algemeen uit landelijke gebieden. In scherp contrast hiermee stond de situatie in de machinebouw. Daarin waren gedurende het grootste deel van de negentiende eeuw de benodigde opleidingsgraad en lichaamskracht relatief groot, de opleidingstijd lang en de lonen hoog. De recrutering van alle werkenden (zowel de leiders der ondernemingen als het leidende personeel en de arbeiders) vond voornamelijk plaats uit de middenklasse. Ook wat dit aangaat bestond er een tegenstelling met de textielindustrie waarin de bedrijfshierarchie een spiegel was van de maatschappelijke indeling; in de textiel kwamen de ondernemingsleiders overwegend uit de bovenlaag, de arbeiders uitsluitend uit de onderlaag.

Het is op het punt van de bekwaamheid van de arbeiders en hun inkomensniveau dat de maatschappelijke en de industriële structuur elkaar ontmoetten en tijdens de eerste helft van de negentiende eeuw in Nederland een remmende werking hadden op de industriële ontwikkeling. Voor de hoogte van het loon was de industriële structuur en de daarop aansluitende ambachtelijke instelling van de arbeiders de belangrijkste verklarende variabele. Dat het loon ondanks grote werkloosheid zo hoog kon blijven, moet worden toegeschreven aan het slecht functioneren van de arbeidsmarkt. Niet het loonpeil opgevat als het loon voor dezelfde arbeid, maar het gewend zijn aan een inkomensniveau behorend bij relatief hoog-gekwalficeerde arbeid, maakte de factor arbeid tot een probleemveld voor industriële ondernemers. Zij stonden voor een dilemma. Bij een historisch gezien laag loon voor relatief hoog-gekwalficeerde arbeiders konden zij slechts weinigen bereid vinden om de gewenste laag-gekwalficeerde arbeid te verrichten. Maar voorzover de ondernemers bereid waren het hoge loon te betalen dat de arbeiders wensten, kwam hun concurrentiepositie in gevaar.

De industrialisatie zoals deze zich vanaf het midden van de eeuw begon te ontwikkelen is in de geografische spreiding van bedrijfstakken naast factoren zoals de regionale-prijs van grond- en hulpstoffen en van kapitaalgoederen ook beïnvloed door de regionale scholingsgraad en (vak-)bekwaamheid van de arbeiders. De textielindustrie en de kristal-, aardewerk- en glasindustrie kwamen in de perifere provincies tot ontwikkeling, waar de prijs van arbeid voor Nederlandse begrippen laag was, maar - veel belangrijker - waar ook de industriële structuur zodanig was dat de industriëlen, die laagbetaalde arbeid wensten, op de arbeidsmarkt slechts weinig concurrentie hadden te duchten van bedrijfstakken waarin de arbeiders een hoog loon ontvingen¹². Als ergens in Nederland industriëlen met laag-gekwalficeerde en dienovereenkomstig laag-betaalde arbeiders konden ontstaan, dan was dit toch eerst en vooral in de oostelijke en zuidelijke provincies. In het algemeen kan men echter constateren dat de industrialisatie in Nederland aansloot op het gemiddeld hoge ontwikkelingspeil van de arbeiders en op hun gewendzijn aan een relatief hoog inkomen. Van een proletarisering van de arbeiders zoals deze zich elders in de vroege stadia van industrialisatie voordeed, was in Nederland in het algemeen geen sprake, of zeker niet in die mate.

Niet alleen in het vlak van economische ontwikkeling maar ook in dat van volksonderwijs en alfabetisering stond de Republiek al in de zeventiende en achttiende eeuw op een hoger

12. Vergelijk noot 10.

plan dan andere landen¹³. De invloed hiervan laat zich ook in de negentiende eeuw nog herkennen. In België beliep het percentage ongeletterden onder recruten in 1843 51% en in 1850 nog 44%. In Nederland was dit in de jaren 1846-1849 nog slechts 26%. Het ongewogen gemiddelde van de provinciale percentages niet-tekenende bruidegoms bedroeg voor de kustprovincies in 1813-1819 19,6%, voor de oostelijke en zuidelijke provincies 27,5%. Voor Utrecht beliep het percentage niet-tekenenden 28,8%. Ten aanzien van de bruiden was de situatie ongunstiger, namelijk 35,0% in de kustprovincies, 43,7% in de oostelijke en zuidelijke provincies en 41,2% in Utrecht. Ondanks een ongunstige uitzondering in de kustprovincies (27,1% niet-tekenende bruidegoms in Zuid-Holland) en een gunstige uitzondering in de perifere provincies (14,1% niet-tekenende bruidegoms in Drente) mag men concluderen dat de verschillen in alfabetiseringsgraad globaal aansloten op de provinciale verschillen in industriële structuur.

Men kan op grond van het voorafgaande aanvaarden dat de belastingen een factor waren achter de hoge lonen in Nederland, al moet hierbij de kanttekening gemaakt worden dat dit zeker niet de belangrijkste factor was. Veruit het belangrijkste was in dit verband de industriële structuur. Ook bij Griffiths' conclusie dat de belastingen 'must be considered a critical factor... in explaining the wage differences within the Netherlands itself' passen een paar kanttekeningen. Griffiths berekent de totale indirecte belastingdruk per provincie door de indirecte belastingopbrengst van de centrale overheid per hoofd te vermeerderen met de plaatselijke belastingopbrengst. Rekeninghoudend met een deelnemingsratio in het productieproces van 1 op 4 en met een landelijk gemiddeld gezinsbudget berekent hij de belastingdruk per provincie. Terecht stelt hij dat ook de opbrengst van de door de centrale overheid geheven indirecte belastingen regionaal gedifferentieerd zal zijn geweest, maar bij het ontbreken van een verdelingsmaatstaf hanteert hij in alle provincies het landelijk gemiddelde. Bezwaarlijker en vermijdbaar is dat hij het landelijk gemiddelde gezinsbudget hanteert, want hierdoor ontstaat een onnodige vertekening van het beeld. Indien men de aannamen van Griffiths als uitgangspunt aanvaardt, namelijk een deelname aan het productieproces van 1 op 4 en een werkjaar van 312 dagen, dan laat de totale indirecte belastingdruk van de centrale en de plaatselijke overheid zich met behulp van de provinciale loongegevens van Mokyr en de gecorrigeerde cijfers van Griffiths berekenen zoals aangegeven in tabel 1.

Uit tabel 1 blijkt dat de belastingdruk gelijkmatig over het land was verdeeld en dat er geen aanleiding bestaat tot de vooronderstelling dat de belastingdruk heeft bijgedragen tot regionale verschillen in beloningsniveau. De indirecte belastingdruk was evenwichtig over het land verdeeld, al was de opbrengst per hoofd in het westen en noorden aanmerkelijk groter dan in het zuiden en oosten. Dit werd veroorzaakt door regionale inkomensverschillen en dit is ook wat men mag verwachten van belastingen die op consumptie drukken. Zoals men uit de gegevens van tabel 1 mag concluderen waren de tariefsverschillen gemiddeld klein en werden de indirecte belastingen voor omstreeks twee derde doorberekend in de prijs van arbeid.

13. A.M. van der Woude, 'Alfabetisering', *NAGN*, VII (Haarlem, 1980) 257-264 en E.P. de Booy, 'Volksonderwijs in de Noordelijke Nederlanden', *ibidem*, 264-267.

Tabel 1: Totale indirecte belastingdruk op het gezinsbudget van arbeiders, per provincie (in %)

	<i>Mokyr</i>			<i>Griffiths</i>	
	<i>Kustprov.</i>	<i>Utrecht</i>	<i>Landprov.</i>	<i>Kustprov.</i>	<i>Landprov.</i>
Groningen	12,8			14,3	
Friesland	15,6			16,8	
Drente			12,2		16,0
Overijssel			16,0		14,8
Gelderland			15,0		14,5
Utrecht		14,2		14,8	
Noord-Holland	18,2			15,7	
Zuid-Holland	15,5			15,4	
Zeeland	13,6			13,0	
Noord-Brabant			16,2		15,5
Limburg					15,2
Ongewogen gemiddelde	15,1		14,9	15,0	15,2

De conclusie dringt zich op dat ook in de eerste helft van de negentiende eeuw in Nederland een onevenwichtige arbeidsmarkt bestond, tot uiting komend in een 'underemployment-evenwicht'. Een relatief groot aantal geletterden en ambachtelijk gekwalificeerden met een hoog aspiratieniveau ten aanzien van hun inkomen en van de kwaliteit van de door hun te verrichten arbeid werkte belemmerend op een vroege industrialisatie. Niet het loon voor dezelfde arbeid was voor wat betreft de loonfactor de primaire oorzaak van de ongunstige concurrentiepositie van de nijverheid, maar de industriële structuur die de nominale inkomens van werkende arbeiders hoog deed uitvallen. Het aspiratieniveau van de arbeiders ten aanzien van hun inkomen verhinderde hun laag-betaalde industriële arbeid te aanvaarden. Dit aspiratieniveau stamde uit de periode van vroege economische expansie en arbeidsspecialisatie die de Republiek in handel en nijverheid had doorgemaakt. Het met uitzondering van de zandgronden weinig voorkomen van het armelijk landbouwbedrijf aangevuld met huisnijverheid beroofde een moderne industrie van een potentieel dat in het buitenland in de vroege stadia van industrialisatie als recruiteringsveld van laag-geschoolde en laag-betaalde arbeid diende.

Dat het Nederland aan industrieel-technisch gekwalificeerden ontbrak, was onvermijdelijk in een periode waarin ijzer en steenkool de belangrijkste elementen van de moderne technologie werden. De ervaring van andere landen, en later ook van Nederland, leert dat dit tekort geen overwegend bezwaar was. Het benodigde aantal van dergelijke specialisten was in het totaal van de gevraagde arbeid klein en kon bijaldien uit het buitenland worden aangetrokken. Nader onderzoek moet aantonen onder invloed van welke factoren na 1850 de versterkte arbeidsmarkt in beweging kwam en het 'underemployment-evenwicht' overging in een nieuw en evoluerend evenwicht dat beter aansloot bij de feitelijke economische omstandigheden.

Recensies

Handelingen van het vijfde nationaal kongres voor industriële archeologie: textiel (Gent: Werkgroep voor Industriële Archeologie Rijksuniversiteit Gent met medewerking van de Jan Dhondt Stichting, 1979, 300 blz., BF480,-, D/1979/2252/01).

Op 26 en 27 november 1977 organiseerde de Werkgroep voor Industriële Archeologie van de Rijksuniversiteit te Gent het vijfde nationaal congres voor industriële archeologie. Daarbij werd als bijzonder thema gekozen de textielindustrie, reeds vanouds van fundamenteel belang voor de regio Gent en tevens de pionierende industrietak bij uitstek van de industriële revolutie. Tientallen sprekers, zij het grotendeels verspreid over een aantal themagroepen, hebben gedurende die twee dagen hun licht doen schijnen over de industriële archeologie van de textielnijverheid en de problematiek van de textielmusea in België en Nederland. Dat België hierbij domineert, ligt voor de hand, omdat daar vooral op instigatie van de Gentse hoogleraar, wijlen Jan Dhondt, de belangstelling voor industriële archeologie het eerst gewekt werd.

Hoewel de industriële archeologie zich op de materiële neerslag van het functioneren van alle sectoren van het nijverheidsbedrijf richt, is toch wel opvallend, dat de textielindustrie daarbij een zeer grote aandacht krijgt. Deze belangstelling valt vooral te verklaren uit de omstandigheid, dat na de tweede wereldoorlog de textielindustrie in West-Europa in snel tempo werd afgebouwd, zodat de noodzaak om een aantal belangrijke relictten te redden zich dwingend stelde.

In de toespraak, waarmee het congres door mevrouw R. de Backer-Van Ocken, minister van Nederlandse Cultuur en Vlaamse Aangelegenheden, geopend werd, komen verscheidene interessante standpuntbepalingen voor van de zijde van de overheid. De minister is overtuigd, dat onze welvaart gebaseerd is op de vruchten van een progressieve industrialisatie gedurende de afgelopen twee eeuwen. In dat verband betreurt zij het, dat de historici zich tot heden hoofdzakelijk beperkt hebben tot archiefresearch en niet toegekomen zijn aan een systematisch wetenschappelijk onderzoek van de materiële resten. Pas in de laatste twintig jaar is er een waardering ontstaan voor de fysische relictten van de industriële revolutie. Industriële archeologie als studie van alle materiële overblijfselen van de vroegere industriële cultuur omvat een groot aantal componenten, die veel verder reiken dan alleen de ruimte waar iets geproduceerd werd.

In België heeft de interesse voor de materiële infrastructuur er toe geleid, dat in het Decreet van 1976 tot bescherming van monumenten en stads- en dorpsgezichten in artikel 2 de industriële archeologie expliciet wordt vermeld. De definitie van monument wordt als volgt omschreven: 'Een onroerend goed, werk van de mens of van de natuur, of van beide samen, dat van algemeen belang is, omwille van zijn artistieke, wetenschappelijke histori-